

אריה דובנוב

מהילברג אל ארנדט (ובחזרה?)

הערות על חורבן יהודי אירופה והבנאליות של הרוע

History, in this sense, has its moral, and if our scholars, with their impartial objectivity, are unable to discover this moral in history, it means only that they are incapable of understanding the world we have created; just like the people who are unable to make use of the very institutions they have produced (Hannah Arendt).¹

חורבן יהודי אירופה (*The Destruction of the European Jews*), ספרו המונומנטלי של ראול הילברג (Raul Hilberg), התפרסם בעברית בהוצאת "יד ושם" ב-2012, חמש שנים לאחר מותו של ההיסטוריון היהודי ועשרות שנים לאחר שראה אור לראשונה באנגלית.² בכך הסתיימה מסכת הייסורים, שליוותה את הספר מרגע לידתו, בשעה שמוסד "יד ושם" סירב ב-1958 להשתתף בהוצאה לאור של הספר, שניתח את המכניקה של מנגנוני ההשמדה הנאציים.

רבות נכתב על התקבלות מחקרו של הילברג ועל יחסו העוין של "יד ושם" כלפיו. לדברי חוקר השואה, עמוס גולדברג, החלטת "יד ושם" בשנות ה-50 היתה חלק ממגמת "סינון" של מחקרים וספרי זיכרונות, שאינם מיישרים קו עם התרבות העברית המתחדשת.³ תום שגב הרחיק לכת עוד יותר כשזיהה ממד חתרני בספרו של הילברג וקבע:

הסיבה לדחיית ספרו של הילברג נמצאת בנאום הפתיחה של גדעון האוזנר במשפט אייכמן [...] האוזנר ניסח את ההתייחסות הקובעת של מדינת ישראל לשואה. הוא קבע את הנראטיב, שמעתה ואילך יחייב את מדינת ישראל. הוא קבע שהמשפט ידגיש את חוסר האונים של היהודים להתנגד לרוצחיהם, יעלים כמעט לחלוטין את היודנראטים ויתעלם מדילמות קשות. השואה נחשבה הצדקה לקיומה של מדינת ישראל, הצדקה לציונות, דברים שהיום עדיין אפשר לשמוע. באותה תקופה, דחיית ספרו של הילברג היתה בלתי נמנעת. כאילו שהסוכנות היהודית היתה מפרסמת ספר של אבו מאזן. תפקיד "יד ושם" לא היה לתת את כל המידע וכל נקודות המבט, אלא לקדם נראטיב מסוים.⁴

יש צדק בטענות אלו, אולם ההצגה הקריקטוריסטית של אנשי "יד ושם" כחבורת קומיסרים ציונית, שביקשה לייצר מיתוס של גבורה בשואה על גבו של ה"אאוטסיידר" הילברג, מוגזמת ופשטנית. למעשה, מדובר בסיפור מעט יותר מורכב: ראשית, משום שבניגוד לרושם העולה לא אחת מדיונים בפרשייה זו, הסיבה הרשמית להחלטת "יד ושם" מ-1958 - שקדמה בכמה שנים לנאום הקטגוריה המפורסם של האוזנר - לא נבעה אך ורק מהעובדה שהילברג תיאר בצורה בלתי-הרואית את תגובת היהודים להשמדה, אלא בגלל הכללותו הגורפות בנוגע לקיומו

¹ Hannah Arendt, "Privileged Jews," *Jewish Social Studies* 8:1 (1946): 5.

² ראול הילברג, *חורבן יהודי אירופה* (ירושלים: מוסד יד ושם בשיתוף מכון בן גוריון לחקר ישראל, 2012).

³ עמוס גולדברג, "פרשת הילברג: הצד הריק של המדף", *הארץ*, מוסף ספרים, 20 בנובמבר, 2012.

⁴ אילת נגב, "פרשת הילברג", *הארץ*, מוסף ספרים, 20 בנובמבר, 2012.

של "אופי יהודי גלותי" כנוע וסביל; ושנית, משום שדחיית כתב-היד בידי אנשי "יד ושם" היתה רק תחנה אחת מני רבות במסע התלאות שעבר הילברג עד שספרו זכה לראות אור, זאת בשעה שכתב היד נדחה גם בהוצאות אחרות. העלילה מסתבכת עוד יותר לאחר שהתגלה בדיעבד כי מי שהתנכלה לו מאחורי הקלעים בפרשה, לפחות כפי שראה זאת הילברג, היתה לא אחרת מאשר הפילוסופית חנה ארנדט, מחברת *אייממן בירושלים*.

בעיון בספר זיכרונותיו של הילברג, *הפוליטיקה של הזיכרון: מסעו של היסטוריון שואה* (*The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*), שראה אור בשיקגו ב-1996, ברשימותיו ובהתכתבויותיו, שנותרו בארכיון, שהשאיר מאחוריו באוניברסיטת ורמונט, בכתבים בארכיון "ייווא" (YIVO), המכון למחקר יהודי, וכן בהתכתבויותיו עם מוסד "יד ושם" (שחלקם נכללו ונידונו במבוא, שהוסיף דן מכמן למהדורה העברית של ספרו של הילברג) מתקבלת תמונה מלאה ועדכנית יותר של פרשת הילברג: לאנשי "יד ושם" לא היה כל ספק שמדובר במחקר חלוצי, שמבהיר את הרציונל הרצחני, שהנחה את האדמיניסטרציה הנאצית.⁵ מה שעורר את הסתייגותם היתה העובדה שבבואו לנתח את תגובת היהודים להשמדה טען הילברג כי מדובר בדגם התנהגות יהודי "טיפוסי", שעיקרו מבוסס על שילוב של "ניסיון להימנע מפעולה" ו"ציינתות אוטומטית להוראות". דפוס התנהגות סביל ובלתי-נסבל זה, גרס הילברג, השתרש במהלך אלפי שנות גלות והיה "טבוע כל כך בתודעה היהודית עד שכמעט היה לחוק".⁶

דן מכמן טוען כי היתה זו אהדתו של הילברג לציונות הרוויזיוניסטית, שעיצבה את השקפתו בדבר קיומו של אופי יהודי קולקטיבי סביל ובלתי-משתנה, וייתכן שהיא עומדת מאחורי ההכללות הגורפות שלו, שקוממו כה רבים.⁷ עיון בכתביו מאשש את הטענה שהילברג הפנים שיח "שלילת גולה" מסוג זה ולא מצא כל קושי להגן על הכללה כה גורפת גם שנים רבות מאוחר יותר. בזיכרונותיו הוא עדיין הציג את עצמו כמי שעסק, בין היתר, בניית "קווי אופי לאומיים", זאת בלי להכחיש ששפות היהודים כמו עברית ויידיש לא היו שגורות בפיו. בכתביו מתוארים יהודי אירופה כיהודי חסות, שאינם שולטים בגורלם. לעומת זאת, בני היישוב העברי בארץ ישראל מתוארים כהפך המוחלט, כמי שאוחזים בנשק ויוצאים למאבק הרואי נגד התוקפנות הערבית.⁸

⁵ Raul Hilberg, *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian* (Chicago: Ivan R. Dee, 1996)

ראו גם: דן מכמן, "ראול הילברג, 'חורבן יהודי אירופה' ויד ושם", בתוך: הילברג, *חורבן יהודי אירופה*, כרך א', עמ' ט"ל-ז.

⁶ ראול הילברג, *חורבן יהודי אירופה*, כרך ג', עמ' 995.

⁷ דן מכמן, "חוקר השואה שהחמיר עם היהודים", *הארץ*, 27 אוגוסט 2007. מכמן הוא בנו של יוסף מלקמן (מכמן), שירש את מקומו של בן-ציון דינור כיושב ראש מוסד "יד ושם" ב-1957 ועמד בראש הוועדה שדנה בכתב היד של הילברג. לזיכרונותיו של מכמן האב, ראו: יוסף מכמן (מלקמן), *מעגלי חיים וזהות: תשעים שנות פעילות בהולנד ובישראל, בימי שואה ובימים של בנייה* (תל-אביב: "גוונים" 2004).

⁸ עם השנים, עמדותיו של הילברג רק הלכו והקצינו. דוגמא מובהקת לכך ניתן למצוא בהרצאה מ-1975, שבה תיאר את הגטו כ"מכונה ההורסת את עצמה" וטען:

במשך הזמן נעשו היהודים שותפים סבילים בהכחדתם; הם נתנו לגרמנים את האמצעים הכספיים לפעולותיהם והם נעשו מעורבים בכך שהם עצמם סידרו את היהודים בסולם עדיפויות ובדירוג של ביטחון או סיכון. יהודים אף נגררו לצורה יותר פעילה ונמרצת של הרס עצמי כשהגרמנים ניצלו את המשטרה היהודית למטרותיהם [...] ובכך: לפנינו ריכוז של צעירים בריאים, שמסוגלים באופן מיוחד לעסוק בפעולות בין או במאבק פסיכולוגי נגד הגרמנים, שהיו יכולים לסייע לבריחות או

הביוגרפיה של הילברג ומקורות ההשראה האינטלקטואליים שלו מספקים כמה רמזים, שמאפשרים להבין כיצד התעצבה השקפת עולמו.⁹ הילברג, שנולד בווינה ב-1926, נמלט עם משפחתו לארה"ב ב-1939. ב-1944, כשהיה בן 18, הוא גויס לצבא ארה"ב ונשלח לצרפת ולגרמניה. יחידתו הצבאית, כך סיפר בזיכרונותיו, התמקמה בבניין ששירת את המפלגה הנאצית במינכן, ובו הוא איתר עשרות ארגזי מסמכים וספרים, כולל ספרייתו הפרטית של אדולף היטלר, שאותם קרא בשקיקה. עם שובו לארה"ב חזר הילברג לספסל הלימודים, אולם עתה הוא נמשך אל קו התפר, שבו נפגשות ההיסטוריה והפוליטיקה.

מוריו של הילברג - ההיסטוריון האנס רוזנברג (1904-1988) מברוקלין קולג' וההוגה הפוליטי פרנץ נוימן (-1954) (1900) מאוניברסיטת קולומביה - היו פליטים, שהיגרו מגרמניה לארה"ב בעקבות עליית הנאצים לשלטון. הוא החל את כתיבת עבודת הדוקטורט שלו ב-1948 כשארשותו עשרות אלפי מסמכים, שנאספו בידי צבא ארה"ב ורשויות התביעה כחלק מההכנות למשפטי נירנברג. בהמשך, הוא השתתף, בסיועו של נוימן, ב"מיזם תיעוד המלחמה" (War Documentation Project), שבו מיינן וניתח מיקרופילמים של מסמכים גרמנים, שאוחסנו זמנית בוורג'יניה, עד שהוחזרו למערב גרמניה. אף על פי שעבודת הדוקטורט הושלמה ב-1955, הילברג המשיך לעדכן את מחקרו ולהוסיף לו פרטים בעקבות מסמכים נוספים שגילה. באופן זה תפח המפעל והגיע לממדיו האנציקלופדיים.

מערכת היחסים בין נוימן לתלמידו היתה מורכבת. בתחילה היתה לנוימן השפעה אדירה על הילברג הצעיר: הוא דחק בו לצלול למעמקי אוקיינוס המקורות ולהסתמך על מסמכים שלא נמצאו בידיו בשעה שחיבר את *Behemoth*), ספרו החשוב, שנכתב בזמן המלחמה ופורסם ב-1942.¹⁰ המודל הסוציולוגי, הניצב בתשתית ספרו של הילברג, שמבקש להראות כיצד מוסדות שונים מתארגנים לכדי מכונה ביורוקרטית אחת, לקוח ישירות

אפילו להתנגדות בכוח. ייתכן שבמקרים בודדים פעלו שוטרים יהודים בכל אלה, אך לרוב הם היוו את המכשיר, בה"א הידיעה, היהודי ששירת את מנגנון ההשמדה הגרמני.

ראו: ראול הילברג, "הגטו כצורת ממשל (ניתוח של ה"יודנראט" לישעיהו טרונק)", מתוך: *ילקוט מורשת*, חוברת כ', טבת תשל"ו, דצמבר 1975 (תרגום של הרצאה ממאמר 1975 בכנס בניו יורק על "השוואה - דור לאחריה", שאורגן בידי המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, בתמיכת המגבית היהודית המאוחדת). גרסה אנגלית של ההרצאה הופיעה כמה שנים מאוחר יותר, ראו: Raul Hilberg, "The Ghetto as a Form of Government," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 450 (1980): 98-112.

ראו גם תמליל של הראיון הבא:

Harold Flender, "I Am Trying to Understand It': An Interview with Raul Hilberg," *Present Tense* Vol. 1, No. 1 (August 1973): 45-49.

רוני שטאובר, שדן באריכות בפרשת הילברג בספרו, העלה את הסברה, שלפיה הילברג, שנים מאוחר יותר שב וציטט בהרצאה מדבריו של בן-ציון דינור, הי"ר הראשון של "יד ושם", ביקש להראות בכך שתפישותיו עולות בקנה אחד עם עמדות הממסד בישראל. ראו: רוני שטאובר, *הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים* (ירושלים: יד-בן-צבי, 2000).

⁹ ראו גם:

Jonathan A. Bush, "Raul Hilberg (1926–2007) in Memoriam," *The Jewish Quarterly Review*, 4 (2010): 661-688.

¹⁰ הספר תורגם לעברית זמן קצר לאחר פרסומו. ראו: פרנץ נוימן, *במלכות השטן* (מרחביה: הקיבוץ הארצי והשומר, 1943). לנסיבות, שבהן נכתב *Behemoth*, ולדיון בתרומתו של נוימן למאמץ המלחמה האמריקאי במשרד לשירותים אסטרטגיים, ראו: Alfons Söllner, "Franz L. Neuman's Place in the History of Political Thought: A Sketch," *German Scholars in Exile: New Studies in Intellectual History* (Lanham, MD: Lexington Books, 2011), p. 121-35.

מנוימן, וממנו הוא גם שאב את הרעיון כי תהליך ההשמדה היה מורכב מארבעה שלבים: הגדרה והפרדה של הקבוצה שמיועדת להשמדה (definition), הפקעת רכוש (expropriation), איתור, לכידה וריכוז של כל חברה (concentration), ולבסוף – השמדתה (destruction).¹¹

עם זאת, בשלב מוקדם למדי הבין הילברג שגישתו המחקרית ועמדתו הפוליטית שונות מאלו של מנחה הדוקטורט שלו, שהיה איש שמאל המקורב לאנשי אסכולת פרנקפורט. בניגוד לנוימן, הילברג מצא עניין מועט בגישות דיאלקטיות ובחקר הסיבות לצמיחתה של האידיאולוגיה הנאצית. הוא סבר שאידיאולוגיה, בניגוד לאדמיניסטרציה, היא דבר מעורפל מדי. היא מספקת את הדלק הנחוץ למכונת ההשמדה, אולם היא אינה פועלת בריק. במקום זאת, הדגש במחקרו של הילברג היה מוסדי וביורוקרטי: מטרתו היתה לברר את האופן שבו צמחו ופעלו מנגנוני ההשמדה ואת האופן שבו ארגונים ומוסדות עובדים יחד כמכונת מוות.

מסיבה זו, התעמולה הנאצית, אישיותו של היטלר ונאומיו חוצבי הלהבות מילאו תפקיד מינורי במחקרו של הילברג. במקומם הועמדו במרכז מאות אלפי פקידים חסרי שם, כמרים, עובדי מדינה, נהגי רכבות, עובדי דואר, כלומר - מערכת ביורוקרטית, היררכית, מסועפת וחסרת פנים. לפי הילברג, כוח האדם והמשאבים, שהועמדו לטובת מבצע ההשמדה היו מוגבלים, ובאופן מפתיע, התברר למעשה כי היה זה נדיר למצוא פקידים, שכל תפקידם הסתכם אך ורק במשימה זו. לטענתו, מנגנון ההשמדה התבסס על עובדים במשרה חלקית, שהוציאו לפועל את "הפתרון הסופי", זאת במקביל לערב-רב של משימות מנהלתיות אחרות, שצצו בעקבות הכיבושים הנאציים. מערך ביורוקרטי זה כרע תחת עומס המשימות שהוטלו עליו ונזקק לשיתוף הפעולה של הקורבנות או לפחות לפסיביות וחוסר מעש מצדם.

בניגוד להיסטוריונים בני זמננו, המכירים במעמד הקנוני של *חורבן יהודי אירופה*, רבים מבני דורו של הילברג לא התלהבו במיוחד מחיבורו, הן בגלל טיעונו הפרובוקטיביים והן בגלל הכתיבה היבשה ועומס הנתונים בספר עב-כרס זה. כתב-היד עצום הממדים והמסורבל של הספר נדחה בידי שורה של הוצאות ספרים אוניברסיטאיות, וכאמור גם בידי ועדת שופטים מטעם "יד ושם". מאוכזב וממורמר, הילברג נאלץ לממן מכיסו את הוצאת המהדורה הראשונה של הספר, שראה אור ב-1961 ב"קוואדרנגל" (Quadrangle), הוצאת ספרים קטנה ולא מוכרת משיקאגו.

בזיכרונותיו, בפרק ארוך ומפורט, המתאר את מאבקו המתמשך לפרסום הספר, מביא הילברג במלואו וכלשונו את מכתב הדחייה שקיבל מיוסף מלקמן (לימים מכמן; 1914-2009), מנכ"ל "יד ושם" דאז. מלקמן כותב:

¹¹ נקודות השקה אלו נידונות בהרחבה במאמרו של פדריקו פינקלשטיין, ראו: Federico Finchelstein, "The Holocaust Canon: Rereading Raul Hilberg," *New German Critique*, No. 96 (2005): 3-48.

פרופסור הילברג היקר,
 אחדים מהצוות שלנו, שכל אחד מהם מומחה באחד ההיבטים השייכים לנושא, קראו בחודשיים האחרונים את כתב היד שלך על השמדת היהודים.
 [...] בישיבה של מועצת המערכת [ושל פרסומי "יד ושם"] [...] נידון דוח קוראים משותף. בדוח זה נקבע כי אף שיש לכתב היד מעלות רבות, יש לו גם פגמים מסוימים:
 1. ספרך מבוסס כמעט לחלוטין על סמכותם של מקורות גרמניים ואינו מנצל מקורות ראשוניים בשפות המדינות הכבושות או ביידיש או ועברית.
 2. ההיסטוריונים היהודים כאן מביעים הסתייגויות בנוגע למסקנות ההיסטוריות שאתה מגיע אליהן, הן אשר לתקופות קודמות הן אשר להערכתך את ההתנגדות היהודית (הפעילה והסבילה) בימי הכיבוש הנאצי.
 לנוכח האמור אין מוסדנו יכול להופיע כאחד המוציאים לאור בלא שיתכן בביקורת עיונית על הספר מצדם של מבקרים מומחים הבקיאיים מאוד בתולדות הקסטטרופה הנאצית ושולטים בשפות הארצות הכבושות הנידונות [בספר].
 עם זאת, אנו מוכנים לשמש מתווכים בין אוניברסיטת קולומביה למדפיס כאן, כדי לאפשר את פרסום הספר בחסותה של אוניברסיטת קולומביה.¹²

עיון בנוסח המכתב מוכיח כי הוועדה האקדמית העלתה תהיות שאינן בלתי סבירות: ראשית, כיצד חוקר יכול לטעון כי בידיו הכלים שמספקים הסבר לתגובה היהודית בשואה אם מחקרו כלל אינו מבוסס על מקורות שנכתבו על ידי היהודים עצמם? ושנית, האם טיעון ההמשכיות ההיסטורית המובלע בהסברו של הילברג לתגובה זו, המניח כי התגובה היהודית בשואה היתה "טיפוסית" או "אופיינית" לקהילות יהודיות באלפיים שנות מפגש של יהודים עם סמכות פוליטית זרה, אינה בעייתית, בייחוד כשהיא מגיעה מפיו של מי שכלל לא חקר את קורותיהן של קהילות היהודים השונות.

הביקורת על הספר המחישה כי תהום פעורה בין חקר השואה כענף של ההיסטוריה היהודית לחקר השואה, שאינו מתמקד בקורבנות, אלא בוחן את התופעה תוך התמקדות במבצעי הפשעים ובניסיון להבין את האופן שבו פעלה מכונת ההשמדה. הפער בין שתי גישות מחקריות אלו נראה אולי ברור מאליה מפרספקטיבה בת-ימינו.¹³ ואולם, חשוב לזכור כי מחקרו החלוצי של הילברג ביקש לא רק להבין את אופני הפעולה והפרספקטיבה הנאצית, אלא גם ביקש לתרום את חלקו להיסטוריה היהודית, ואפילו התיימר לטעון כי התגובה הפסיבית של היהודים להשמדה נבעה מסיבות הנוטעות בתולדות היהודים, שאינן קשורות לעליית היטלר לשלטון.

קל להבין מדוע חש הילברג שנעשה עמו עוול, אולם העוול העיקרי לא נעשה בידי אנשי "יד ושם". שיקוליהם אולי היו מוטעים, והם חטאו בחשדנות ובביקורתיות יתר כלפי מי ש"אינו משלנו", אך מניעיהם היו מבוססים גם על שיקולים מקצועיים וענייניים. למעשה, לו היתה ניתנת להילברג האפשרות להגיש מחדש כתב-יד מתוקן, מה שמכונה בעגה האקדמית בת זמננו "revise and resubmit" ("תקנו והגישו מחדש") ייתכן שהטענה בדבר עוול היתה מאבדת הרבה מתוקפה.

ב-1958 לא הסתיימה פרשת הילברג. פרק מסויט לא פחות החל מיד לאחר הדחייה הצורבת מ"יד ושם", כשהילברג

¹² מצוטט אצל דן מכמן, "ראול הילברג, 'חורבן יהודי אירופה' ויד ושם", עמ' יח'. למכתב המקורי, ראו: J. Melkman to Raul Hilberg, Aug. 24, 1958, Papers of Philip Friedman, YIVO, 1258/162.

¹³ ראו: דוד אנגל, אל מול הר הגעש: חוקרי תולדות ישראל לנוכח השואה (ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2009)

פנה אל גורדון הובל (Hubel), אחד מעורכי הוצאת הספרים של אוניברסיטת פרינסטון. באביב 1959 קיבל הילברג לידי מכתב דחייה מהוצאה זו. הנימוק הפעם היה שונה לגמרי באופיו: ההוצאה האוניברסיטאית של פרינסטון לא רואה לנכון להוציא לאור את מחקרו כיוון שהוא אינו מהווה תרומה משמעותית למחקר ואינו מוסיף על מה שכבר ידוע לנו בזכות מחקרים אחרים. המכתב ציין את שמם של ג'ראלד רייטלינגר (Reitlinger), חוקר תולדות אמנות וכלכלן בהכשרתו, שפרסם בשנות ה-50 שני ספרים, שבחנו את התפתחותן ופעילותן של יחידות האס-אס ואת שורשי הפתרון הסופי; לאון פוליאקוב (Poliakov), ההיסטוריון היהודי-רוסי-צרפתי, מחבר *קציר השנאה* (כמו גם מחקר רב-כרכים על תולדות האנטישמיות), והאנס-גונתר אדלר (Adler), ניצול טרזיינשטט ובוכנוואלד, שעבד במוזיאון היהודי בפראג ופרסם בגרמנית מחקר חלוצי על טרזיינשטט ב-1955.

הובל לא חשף במכתבו את שמותיהם של הקוראים האנונימיים, שחיוו דעתם על כתב היד ששלח הילברג לעיונם. בדיעבד אישש הילברג את חשדו - מכתב דחייה זה התבסס, וכמעט ציטט מילה במילה, את חוות-דעתה של חנה ארנדט, ממנה ביקש הובל שתשפוט את איכות המחקר. פרק זה בפרשה מרתק מכמה סיבות, ובמיוחד משום שארנדט הודתה בכמה הזדמנויות שספרו של הילברג סייע לה בעת כתיבת ספרה על אייכמן, שראה אור ב-1963, ארבע שנים לאחר שהיא המליצה שלא לפרסם את כתב היד בהוצאת פרינסטון. עם זאת, ארנדט מעולם לא הודתה שיש לה חלק במנת המרורים של הילברג. לעומת זאת, כאשר ביקשה להתגונן ממבקריה ולהבהיר את עמדתה, היא עשתה זאת באמצעות הסתמכות על מחקרו של הילברג. כך למשל, באחד ממכתביה אל קרל יאספרס מ-1963 הודתה ארנדט שהיא נעזרה רבות בספרו של הילברג, זאת בלי להזכיר את הפרהיסטוריה של פרסום ספר זה. "זהו ספר באמת מצויין", הרעיפה ארנדט מחמאה נדירה, ולו בגלל שמדובר ב"דיווח פשוט" ("einfach berichtet").¹⁴ עם זאת, היא הוסיפה מיד, הילברג עצמו הוא "טיפש למדי ומשוגע" ("ziemlich "dumm und verrückt").¹⁵

¹⁴ ראו:

Hannah Arendt and Karl Jaspers. *Hannah Arendt Karl Jaspers Briefwechsel, 1926-1969*. Eds. Lotte Köhler and Hans Saner. (München: Piper, 1985), p. 586 .

המתרגמים לאנגלית בחרו במילה report ("דו"ח") כמקבילה למילה הגרמנית berichtet המופיעה במכתב המקורי. זו גם המלה, שהופיעה לאחר מכן בכותרת המשנה לספרה על משפט אייכמן (שנכתב באנגלית): *A Report on the Banality of Evil*. ובגרמנית: *Ein Bericht von der Banalität des Bösen*.

¹⁵ ש. המשפט מצוטט גם בזיכרונויותיו של הילברג (עמ' 155). התיאור המעליב של הילברג כ"טיפש למדי ומטורף", שהופיע במקור הגרמני, הושמט מהתרגום האנגלי של התכתבות יאספרס-ארנדט. הילברג זיהה את הפער בתרגום, וב-1993 הוא פנה אל ההוצאה לאור של הספר בבקשה לברר מדוע הושמט המשפט הפוגעני. פנייתו הועברה אל לוטה קולר (Lotte Köhler), מזכירתה-לשעבר של ארנדט, והאחראית על עיזבונה הספרותי. קולר טענה שהמשפט הושמט בעקבות חוות דעת משפטית. ההתכתבות המלאה בנושא נשמרה בארכיון כתביו של הילברג, ראו:

Raul Hilberg to Harcourt Brace, Feb. 8, 1993; Lotte Köhler to Raul Hilberg, Feb. 20, 1993 in *Hilberg Papers* (RG 074.005), University of Vermont Libraries and Special Collections.

לתרגום באנגלית, ראו:

Hannah Arendt and Karl Jaspers, *Hannah Arendt/Karl Jaspers Correspondence, 1926-1969* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1992), p. 550.

אפיון מחקרו של הילברג כ"דיווח פשוט" אינו תמים, והוא עשוי לסייע לנו להבין את האופן שבו עשתה ארנדט שימוש בטקסט של הילברג. בעוד שמרבית פרשניה של ארנדט ביקשו לברר פעם אחר פעם מהו פשר המושג "בנאליות של הרוע", שהופיע בכותרת המשנה של ספרה, ארנדט התגוננה ממבקריה והדגישה פעם אחר פעם את המושג "דו"ח" (report). במכתבים, שכתבה ארנדט לחברתה, מרי מק'ארתי (Mary McCarthy), בסתיו 1963, לאחר שמאמרי הביקורת החריפים הראשונים נגדה ראו אור, עולה טיעון זה פעם אחר פעם: טעות היא לחפש תיאוריה מוסרית מאחורי הספר, טענה ארנדט בפני ידידתה, כיוון שהוא אינו אלא "דו"ח עובדתי", ואילו הבריות אינן אוהבות שמטיחים בפניהן את ה"עובדות".¹⁶ ארנדט, במלים אחרות, לא חשבה על ספרה באופן שבו אנו נוטים לדון בו כיום - כספר הגות פוליטית או כמסה פילוסופית על מהות הרוע - אלא כ"דין וחשבון" היסטורי ותו לא.

הצגת ספרה באור שזכה, כאילו מדובר במחקר "פוזיטיביסטי" חף משיפוט ערכי או דיון פילוסופי במהות הרוע, מפתיעה, בעיקר כשהיא מגיעה מפיה של הוגה חריפה כמו ארנדט. לעומת ארנדט, הילברג בהחלט ראה את עצמו כמייצר סוג של דו"ח סוציולוגי ומערכתי, והוא נתפש בעיני רבים מבני דורו, בהם גם ארנדט, לאו דווקא כהיסטוריון, אלא יותר כאיש מדע המדינה, המבקש להבין את פעילותן של מערכות ביורוקרטיות סבוכות. הילברג לא סיפק, כמובן, את המצע התיאורטי והמושגי שעליו ביססה ארנדט את התיזה הפרובוקטיבית שלה. זו החלה להבשיל עוד קודם לכן, במחקרה המפורסם על שורשי הטוטליטריות, שראה אור בזמן שהילברג עוד שקד על מחקרו. ואולם, מחקרו של הילברג (לצד ספריהם של רייטנלינגר, פוליאקוב, ואדלר) סיפק לארנדט לא מעט מהביסוסים האמפיריים לטענותיה על פעילותה של מכונת ההשמדה הנאצית. סביר להניח שספרים אלה הינחו אותה בכתיבתה הרבה יותר מאשר תעתיקי הפרוטוקולים של המשפט עצמו, שכן ארנדט סיימה את ביקורה בישראל, שנמשך כמה שבועות, לפני תום המשפט.¹⁷

¹⁶ Hannah Arendt and Mary McCarthy. *Between Friends: The Correspondence of Hannah Arendt and Mary McCarthy, 1949-1975* (New York: Harcourt Brace, 1995).

¹⁷ משפט אייכמן נפתח ב-11 באפריל 1961 ונמשך עד אמצע אוגוסט. ארנדט נכחה באולם בית המשפט ביום הפתיחה, אולם במאי שהתה כמה שבועות מחוץ לישראל. היא שבה לירושלים כדי לשמוע את עדותו של אייכמן, שניתנה ב-20 וב-23 ביוני, אולם לא נשארה לחקירתו הנגדית והשלימה את חיבורה בניו יורק. חוקרת השואה דבורה ליפסטדט מותחת ביקורת על ספרה של ארנדט בגלל העדריות אלו, בעוד שהמשפטן דניאל מאיר-קטקין נחלץ להגנתה. ראו:

Deborah Lipstadt, *The Eichmann Trial* (New York: Schocken, 2011), p. 148-187; Daniel Maier-Katkin, "The Reception of Hannah Arendt's Eichmann in Jerusalem in the United States 1963-2011," *HannahArendt.net: Zeitschrift für politisches Denken / Journal for Political Thinking* 6.1/2 (November 2011):

<http://www.hannaharendt.net/index.php/han/article/view/64/84>.

חלק ניכר מהפולמוס על ספרה של ארנדט התמקד בסגנון כתיבתה הבוטה. כמה חוקרים העלו את האפשרות שסגנון זה קשור לבמה, שבה התפרסם החיבור - השבועון "ניו יורקר" - שנודע עד היום במסות, סאטירה וקריקטורות, שמתפרסמות בו לצד קטעי פרזזה ושירה, מאמרים, תחקירים ופרשנות. עם זאת, עיון בטיטות של כתב היד המקורי ובהתכתבויותיה עם ויליאם שון (William Shawn), עורך כתב העת, שולל את האפשרות שארנדט התאימה את סגנון הכתיבה לדרישה מערכתית כלשהי. פעמים רבות הפציר שון בארנדט לעדן את ניסוחיה, בעיקר בחלקים, שבהם היא השוותה מנהיגים יהודים לנאצים ומתחה ביקורת על מדינת ישראל ועל חברי היודנראטים. בכמה מקרים הוא אפילו המליץ לה להשמיט קטעים מהטקסט. השוואה בין טיטות אלו לנוסח הסופי ממחישה עד כמה חיבורה של ארנדט נערך בקפידה. ראו:

הבנת האופן, שבו השתמשה ארנדט בטקסט של הילברג, עשויה, באופן פרדוקסלי, דווקא לנטרל את טיעוניהם של רבים ממבקריה החריפים, שנוטים להאשימה ב"הפנמה" בלתי מודעת של תפישות אנטישמיות או ב"שנאה עצמית יהודית". ההיסטוריון ברנרד וסרשטיין הרחיק לכת בעניין זה בשעה שטען כי בהסתמך על העובדה שארנדט ציטטה באחת מהערות השוליים לספרה על הטוטליטריות את ההיסטוריון הנאצי ולטר פראנק (Walter Frank), *אייכמן בירושלים* מבטא למעשה עמדה אנטישמית באצטלה אקדמית.¹⁸ אין ספק: שמו של פראנק, מי שעמד בראש המכון הנודע לשמחה "להיסטוריה של גרמניה החדשה" (Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands) בתקופת הרייך השלישי, אכן מוזכר במפורש בהקדמה שחיברה ארנדט למהדורת 1966 של ספרה על הטוטליטריות, והקוראים הקפדניים יוכלו לזהות אותו גם בהערות שוליים בספר (שבה ארנדט מציינת במפורש את הרקע הנאצי של פרנק, אך בה בעת מחמיאה לו על שימוש זהיר במקורות היסטוריים).¹⁹ עם זאת, דומה שהתמונה שמבקריה מציגים היא פשטנית, בעיקר אם טיעון השנאה העצמית מבוסס על יסוד כה רעוע כמו כמה הערות שוליים בספר עב-כרס. דומה כי הטיעון הפולמוסי ביותר של ספרה על אייכמן הנוגע בשאלת תפקיד היודנראטים בשואה מבוסס למעשה על קריאה - שטחית ומרושלת - בספרו של הילברג ולא על היסטוריונים, שניתן לחשוד כי הם אנטישמים. ראוי לציין שהילברג זעם על כך שמחקרו הקפדני, המפורט ועמוס הפרטים הוצמד לספרה האימפרסיוניסטי של ארנדט. את התיזה המרכזית השנייה של ספרה של ארנדט - לפיה אדולף אייכמן היה בורג קטן וחסר אוטונומיה או יכולת חשיבה עצמית, הנטוע במכונה ביורוקרטית משומנת, דחה הילברג מכל וכל. ארנדט, הוא טען, לא הבינה שמדובר בביורוקרט, שעשה מעל ומעבר כדי לרצות את מעסיקו.

שלא מרצונו של הילברג הפכה הפרשה, שנכרכה בשמו, קשורה בטבורה לפולמוס *אייכמן בירושלים*, וסיפורה המלא חושף כמה צדדים לא מחמיאים בהתנהלותה של הפילוסופית המפורסמת ביותר במאה ה-20, שכפי שכינה

"Eichmann in Jerusalem, First Draft", Undated. *Arendt Papers*, Library of Congress, Washington, D.C. and "Hannah Arendt to be edited by WS [=William Shawn]," 19 September 1962. New Yorker Records, ca 1924-1984, New York Public Library, New York, N.Y., p. 9-11; Duncan Kelly, "The New Yorker Life of Hannah Arendt's Mind," *Writing for the New Yorker. Critical Essays on an American Periodical* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015), p. 209-27.

¹⁸ Bernard Wasserstein, "Blame the Victim - Hannah Arendt among the Nazis: The Historian and Her Sources," *Times Literary Supplement*, October 9, 2009: 13-15.

לדיון בוולטר פראנק, ראו:

Max Weinreich, *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People* (New Haven: Yale University Press, 1999).

ארנדט הכירה היטב את הבלשן והחוקר מקס ויינרייך (1894-1969) ואת ספרו על האקדמיה הגרמנית בימי היטלר, המזכיר את פעילותו של ולטר פראנק, ואפילו כתבה מאמר ביקורת אוהד על אודותיו בכתב העת היהודי-אמריקאי "קומנטרי", ראו: Hannah Arendt, "The Image of Hell," *Commentary* 2/3 (1946): 291-95.

¹⁹ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (New York: Harcourt, 1966), p. xiv, 21, 33, 95, 96, 97, 98, 100, 106, 339, and 402.

לדיון באופן שבו השתמשה ארנדט בחיבוריו של פראנק, ראו:

Peter Staudenmaier, "Hannah Arendt's Analysis of Antisemitism In *the Origins of Totalitarianism*: a Critical Appraisal," *Patterns of Prejudice*. 46.2 (2012): 154-179.

זאת עדי ערמון, "חוזרת כמנצחת גדולה לעולם העברית".²⁰ הקורא בזיכרונו של הילברג נתקל בחוקר קפדן, אך גם מתוסכל ומלא טינה. הנימה המרירה הנלווית לאופן שבו סיפר הילברג את סיפור תלאותיו, והעובדה שהארכיון, המשמש אכסניה לכתביו באוניברסיטת ורמונט, מכיל תיק עב כרס ובו מסמכים רבים העוסקים בארנדט ובמחקרה, מספקות ראייה נוספת לכך שהילברג חש שבניגוד לעימות עם אנשי "יד ושם", בהתנהלותה של חנה ארנדט כלפיו היה משום עוול כפול, בבחינת הרצחת וגם ירשת.

לא הכול נוצר יש מאין בראשה הקודח של ארנדט: אימוץ רעיונות, אוצר מלים ומושגים משחקנים היסטוריים אחרים הוא חלק אינטגרלי מתהליך יצירתו של כל טקסט, וארנדט אינה שונה מבחינה זו מכל מחבר אחר. מצער עם זאת לראות שהדו"ח על הבנאליות של הרוע נולד בנקודת השקה עגומה, שבה הקריירה רבת התלאות של הילברג התנגשה במסלול ההצלחה של ארנדט.

הביקורת, שאיתה נאלץ הילברג להתמודד במגעיו עם אנשי "יד ושם", היתה ארסית ומוגזמת, אולם היא מתגמדת ביחס לעוול הכפול שנעשה לו, לתחושתו, בשעה ששמו הוצמד לשמה של ארנדט, שלא זו בלבד שמעולם לא הודתה בכך שהערימה קשיים בתחילת דרכו, אלא עשתה, כך האמין, שימוש ציני בו ובספרו ועיוותה את מסקנותיו. מחקרו של הילברג מהדהד בין השורות של ספרה של ארנדט, וקריאתה המגמתית בו יכולה להסביר מדוע באופן מפתיע ביקשה ארנדט להדגיש את המושג "דו"ח" ביחס לספרה. דומה כאילו רצתה ארנדט לומר למבקרה "אני איני אלא מחברת דו"ח" או כתבת (Reporter), שנשלחה לסקר את המשפט על-ידי כתב-העת הפופולרי "ניו יורקר". דומה שהאופן שבו ארנדט אפיינה את ארתור קסטלר (Koestler) כשסקרה את ספרו האנטי-קומוניסטיים תקפה גם לגביה - "The too ambitious Reporter", כתבה - "הכתב השאפתני מדי"²¹, ואולי מה שנכון בכל הקשור ליצור נקניקיות ופוליטיקה תקף גם לגבי יצירתם של טקסטים קונוניים במחשבה פוליטית: אם אתם באמת אוהבים לצרוך אותם, אולי זה לא רעיון טוב להיכנס למפעל ולראות כיצד מייצרים אותם.

ד"ר אריה דובנוב הוא מרצה בכיר בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת חיפה וראש הקתדרה ע"ש מקס טיקטין ללימודי ישראל באוניברסיטת ג'ורג' וושינגטון.

*חובה נעימה היא להודות בהזדמנות זו לבעז כהן, ננסי סינקוף, אליזבת גאלאס, אמיר אנגל, גיל רובין, דויד פלדמן, אודי גרינברג, עדי ערמון ודן מכמן, שהקדישו מזמנם ומרצם כדי לקרוא גרסאות קודמות של חיבור זה, להעיר ולתקן. המאמר מוקדש לזכרו של בעז נוימן, שעודד אותי להעלות על הכתב את מחשבותיי בסוגיית הילברג וארנדט, שעלו בשיחותינו.

²⁰ עדי ערמון, "חנה ארנדט חוזרת כמנצחת גדולה לעולם העברית", *הארץ*, מוסף תרבות וספרות, 16 במארס, 2012.
²¹ Hannah Arendt, "The Too Ambitious Reporter (Review of Arthur Koestler's *The Yogi and the Commissar*, and *Twilight Bar*)," *Commentary* 1 (1945/1946): 94-5.